

DÁSTANLARDA BATIRLAR TUWILGANNAN KEYINGI XALIQLIQ TÚSINIKLER

Isakov Ruslan Uzaqbaevich

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı doktorantı

НАРОДНЫЕ ПОНЯТИЕ ПОСЛЕ РОЖДЕНИЯ ГЕРОЕВ В ЭПОСАХ

Исаков Руслан Узакбаевич

Докторант Каракалпакского гуманитарного научно-исследовательского института

THE CONCEPTS OF THE PEOPLE AFTER THE BIRTH OF THE HEROES IN THE EPICS

Isakov Ruslan Uzakbaevich

Doctoral student of Karakalpak Humanities Research Institute

[https://orcid.org/
0009-0007-5095-4389](https://orcid.org/0009-0007-5095-4389)

e-mail:

rus.isakov.79@internet.ru

Annotaciya. Avtor maqalada dástanlarda batırlar tuwılǵannan keyingi xalıqlıq túsiniqler haqqında maǵlıwmat beredi. Qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınń kópshiliginde bala tuwılǵannan keyingi ámelge asırılatuǵın salt-dástúrler turmıslıq xarakterge iye. Yaǵnıy bolajaq qaharmannıń obrazın ashıw ushın súyinshi, súnnet, ism tańlaw, toy sıyaqlı salt-dástúrlerge kóbirek itibar qaratıladı. Bul qaraqalpaq xalıq dástanlarınń tórkini áyyemgi dáwirler menen baylanıslı ekenliginen dárek beredi.

Глнт сөз: батырлардың тууылыуы, салт-дәстүр, сүннет, сүйинши, исм таңлау, архаикалық эпос.

Аннотация. В статье автор предоставляет информацию о народных представлениях после рождения героев в былинах. В большинстве каракалпакских народных героических эпосов обряды, совершаемые после рождения ребенка, приобретают жизненный характер. То есть больше внимания уделяется таким ритуалам, как обрезание, выбор имени, свадьба, чтобы раскрыть образ будущего героя. Это указывает на то, что корни каракалпакского народного эпоса связаны с глубокой древностью.

Ключевые слова: рождение героев, ритуал, обрезание, суюнчи, выбор имени, архаический эпос.

Abstract. In the article, the author provides information about folk ideas after the birth of heroes in epics. In most Karakalpak folk heroic epics, rituals performed after the birth of a child acquire a vital character. That is, more attention is paid to such rituals as circumcision, circumcision, choice of name, wedding, in order to reveal the image of the future hero. This indicates that the roots of the Karakalpak folk epic are associated with ancient times.

Keywords: birth of heroes, ritual, circumcision, suyunchi, choice of name, archaic epic.

Dástanlardagı batırlar obrazı sintetikalıq sıpatqa iye obrazlar: negizinde olar mádeniy qaharmanlar, ruwlıq hám taypalıq qaharmanlar, mifologiya menen arxaikalıq álemnen shıqqan, biraq klassikalıq epos arqalı xalıqlıq, milliy hám aymaqlıq qaharmanlarǵa aynalǵan. Olar epikalıq qalalar menen patshalıqlardıń turǵınları, geyde ózleri

húkimdar hám kósem, kóbinese ápiwayı jawıngerler, qolbasshılar bolıp xalıq, mámleket, tuwılǵan jer aldındaǵı wazıypaların óteydi.

Dástanlarda bala (bolajaq batır) tuwılǵannan keyingi islenetuǵın dástúrler de xalıqlardıń kelip shıǵıwı kózqarasınan tiyisli maǵlıwmatlar bere aladı. Biraq olar turmıstagıday izbe-izliklerge iye emes.

Máselen, kindik kesiw máresimi, shomıldırıw, besikke bólew, qırqınan shıǵarıw hám t.b. sıyaqlı turmıslıq salt-dástúrler dástanlarda sóz etilmeydi derlik. Bunıń sebebi, batırlardıń «káramatlı tuwılıwı» sıyaqlı ertedegi túsınıklar menen baylanıslı bolǵanlıǵınan bolıwı múmkin hám olardı izbe-iz atap ótiw hám hesh bir dástannıń maqsetine, wazıypasına kirmeydi. Olardaǵı dıqqat awdarılatuǵın másele batırdıń dúnyaǵa qalay kelgenligin táriyplew bolıp tabıladı. Sonlıqtan kópshilik jaǵdayda epikalıq shıǵarmalardaǵı bayanlanatuǵın waqıyalar ata-analardıń, ruwlarıń quwanışların sáwlelendiretuǵın dástúrler menen shekleledi. Mısalı, «Qoblan»da perzent tuwılıwındaǵı tilge alınatuǵın úrp-ádetlerdiń biri súyinshi soraw. Qıdırbay shal súyinshi soraǵanǵa kóp mal-dúnya inam etedi [1, 170].

Geypara dástanlarda perzentke at qoyıw dástúri usı toydıń juwmaǵı retinde kórinedi. Mısalı, “Jıynalǵan alımlar, otırǵan ǵarrılar, ullısı, kishisi bolıp barlıq adamlar, balanı ortaǵa ákelip, hámme másláhát penen puqaralar, alımlar, ǵarrılar, balanıń ireńin qarapáreń kórip, Qubıl bolsın dep at qoydı” [1, 171].

Túrkiy xalıqlar dástúrlerinde isim adamnıń ruwxı sanalǵanlıqtan, batırǵa shamanlar isim qoyatuǵın bolǵan. Waqıt óte shamanlardıń ornın Gayıp eren qırıq shilten, Qızır ata, Baba tükli shashlı Áziz sıyaqlı pirlar bastı. Degen menen házirgi kúnde de shamanlıq isenimge iye túrkiy xalıqlarda batırǵa attı ele de shamanlar qoyadı.

Balaǵa at qoyıwdaǵı usınday dástúr kóplegen dástanlar ushın tán qubılıs. Bul dástanlardaǵı engen kúndelikli turmıstıń tásirinen payda bolǵan sońǵı ózgerislerdiń biri bolıwı tiyis. Bolmasa, ádette, perzent tuwılǵanda balaǵa attı ǵayıptan kelgen Qálender baba yamasa soǵan uqsas bir iláhiy kúshtiń iyesi kelip qoyıp ketedi. Batır óziniń erligi menen batırlıǵın dálillegennen soń yamasa tuwılǵannan keyin isim beriliwi ushın kóbinese at qoyıw máresimi uyımlastırıladı. Máresimge qatnasqanlardan jaqsı at beriwlerin soraydı. Biraq at tiykarınan tosattan sol jerge kelgen káramatlı birewler tárepinen qoyıladı.

Máselen, “Sháryar” dástanında “Basında ǵula, iyinde jánde, qolında sırlı hasa, bir Qálender sheydulla tartıp ǵayıptan házir boldı”. Sol qálender baba Sháryardıń aldındaǵı isleytuǵın islerin, kórsetetuǵın káramatların birim-birim bayan etip eń

sońında perzenttiń atın Sháryar qoyıp kózden ǵayıp boldı [2, 54-55].

Qaharmanlıq dástanlarda batırdıń eń baslı ayırıqshalıǵı – onıń mártligi, dáwjúrekligi, kúshliligi. Epostaǵı motivlerdiń basım kópshiliginin usı ózgesheliklerdiń arnasında birigip atırǵanın kóriwge boladı. Eposlardan aqıllı yaqı sumlıǵınıń arqasında at alǵan batırdı ushıratpaymız. Xalıq kútken, xalıq qálegen batırdıń boyındaǵı ayırıqshalıq ol álbette batırdıń dáwjúrekligi hám tolıp-tasqan kúshi sanaladı.

At qoyıw máresiminiń áhmiyeti balanıń sociallıq statusındaǵı ózgerisler menen tikkeley baylanıslı. At alǵan bala úlkeygen bolıp sanaladı. Atsız balanıń ruwxı, imkaniyatı, kúshi, áhmiyeti joq sanaladı. Batır atqa iye bolıw ushın ań awlawı, mergenligin kórsete biliwi kerek. Áyyemgi túrkiylerdiń dástúri boyınsha balanıń belgili bir jasqa deyin atsız yamasa waqıtsha at penen júrgenligin, oǵan úlken bir jetiskenlikke jetken gezde ǵana isim berilgenligin kóremiz. Eposlardan balanıń kórsetken erligi, jetiskenligi hám berilgen ismi arasındaǵı ózara baylanıstı bayqawǵa boladı. Hákimbektiń jeti jasında batpanday awır jaydı tartıp, Alpomish atın alatuǵını [3, 18] usıǵan misal.

Usı orında bes pánje urıw motivi tuwralı da qosıp ótken jón. Bes pánjeniń ornı qalıw waqıyası «Qoblan» dástanınıń Arzımbet jıraw variantında da ushırasadı. Qoblan tuwılıp atırǵanında tolǵaǵı qıyın bolǵan anadan Qırıq shilten Gayıp eren balanı tartıp aladı. Balanıń jawırında bes pánjeniń izi qaladı [4, 176].

Qaraqalpaq dástanlarında batır jeti jasqa shıqqanda beriletuǵın toyda (súnnet toydı) ılaq oyın shártli toy oyını sıpatında tanıladı. Álbette, bul barlıq dástanlar ushın tán emes. Degen menen, ılaq oyınıń toy tamashaların (jarıslarınıń) biri ekenligin ańlatatuǵın oǵada qızıqlı sıpatlawlar bar. Hátte, ılaq oyın “Qırıq qız” dástanında urıs islerine tayarlıq retindegi oyın túrinde de kórinedi [5, 140]. Usınday oyınıń hár qıylı maqset penen dástanlarda jiyi gezlesiwı onıń milliy turmısımızdıń tariyxındaǵı áhmiyetinen dárek beredi.

ılaq oyını tek ǵana perzenttiń súnnet toyında emes, al úyleniw toylarında da baslı toy tamashaların birinen esaplangan. Ol, hátte, sońǵı dáwirlerdegi “zúraát bayramlarında” da tiykarǵı milliy oynıların birine aylangan.

Ayırım milliy dástanlarda perzent tuwılıp jeti jasqa shıqqanda beriletuǵın toydın ornın basqa qıyalıy-tariyxıy turmıshlıq waqıyalar awmastıradı. Mısalı, “Alpamıs” dástanında “Hákimbek jeti jasqa keldi, Áne sonda... Hákimbek on tórt batpan jaydı qolına uslap kóterip tartıp atıp jiberdi. Jaydın oǵı jalınday bolıp ushti, Asqar tawdın úlken shoqqıların julıp ótti” [6, 17], - delingen. Bunda batırdın (balanıń) ómirdın bir basqıshınan gezektegi basqıshına ótiw dáwirindegi “sınaq” belgileri saqlanǵan. Yaǵnıy bul dástúrde islam dininen burınǵı úrp-ádetlerdın kórinislerinen belgi beretuǵın qawimlik, ruwlıq jámiyetdın izleri barlıǵı ashıqtan-ashıq kórinip tur. Olardıń ornın qaraqalpaq dástanında musulmanshılıqtın bir parızı esaplanǵan balanıń belgili jasqa jetkende súnnetletiw dástúri awmastırǵan. Degen menen, qanday jaǵdayda da hám eki dástan ushın da jeti jas tiykarǵı “ótiw jolı” esabında tanıladı hám tariyxıy kózqarastan olardıń ekewi de ata-babalarımızdın belgili bir dáwirlerdegi turmıslarınıń kórinislerin sáwlelendiredi.

Dástanlardın epizodlarında bala tárbiyasına da úlken kewil awdarılıp ótilgen. Ádette tuwılǵan batırdı, basqa ápiwayı tuwılǵan perzentlerden ayrıqsha atap kórsetiw tilegi basım kórinedi. Olar júdá jas waqıtlarınan baslap-aq kúshli, alıp tulǵalı, aqıllılıǵı, ziyrekliligi hám t.b. óziniń jasına uǵras kelmeytuǵın tań qalarlıq háreketleri menen ajıraladı. Hátte, bunday ózgeshelikler perzent tuwılǵan waqları-aq daralanıp turadı. Mısalı, “Sháryar” dástanında Sháryar menen Ánjimnıń tuwılıwı usınday: “Bul qudanın qúdireti, bir kekili altınnan, bir kekili gúmisten, bası altın, qolı mıs, bir ul menen bir qız, ingalap jerge tústi” [7, 235]. Geypara dástanlarda bala tuwılıwdan onıń tárbiyası tuwralı sóz boladı. “Aq jarılqap kún tuwdı, at basınday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, sılap bayların óstirdi, suw ornına pal ishtirdi, maqpaldan jórgek kestirdi, parshadan hawız pishtirdi. Ay soqtırıp altınnan, qaptalına qoydırdı, eli-xalqın jıydırdı, toparlap mal soydırdı” [8, 75]. Bunda milliy dástúrler boyınsha islenetuǵın úrdisli úrp-ádetlerdın birazı sóz etilgen. Mısalı, kindik kesiw dástúri tuwralı, onda saylawlı adamlardıń ǵana kindik kesiw huqıqına iye ekenligi atalıp ótilgen. Bul dástúr uzaq waqıtlar dawamında ómir súrip kelgen xalqımızdın házirgi turmısın da tolıq óziniń kúshin joyta qoymaǵan eski dástúrlerdin biri. Degen menen, kindik kesiw hám “kindik sheshe” haqqındaǵı

túsinikler óziniń tariyxıy-turmıshlıq qásiyetleri menen bahalı. Kindik kesiwge baylanıslı xalıqlıq túsinikler júdá erte waqıtlarda qalıplesken, adamnıń dúnyaǵa keliw waqtındaǵı hár qıylı magıyalıq hám diniy túsinikler menen baylanıslı bolǵan bolıwı tiyis. Sebebi, kindik shesheniń kóp jasaǵan, kóp balalı bolıp, olardı kámalǵa keltirgen, barlıq jaqsı qásiyetleri menen el-xalıqtın maqtawına miyasar bolǵan kempirden tańlanıwınıń arǵı dáreginde magıyalıq qásiyetlerge iye bolǵan kúshler turǵan bolıwı múmkin. Al, házirgi túsinik boyınsha olar bizge kópshilik jaǵdayda perzentti bále-qadadan, jin-jıptılardan qorǵawshılar, olarǵa minez-qulıq hám uzaq ómir baǵıshawshılar retinde belgili [9, 60-62].

Dástanlarda balaǵa tárbiya beriw, tuwılǵan batırlardıń jasına qaray jetilisiw jaǵdayların súwretlew dástúri ádewir úrdisli usıllardıń birine aylanǵan. Olarda balanıń bir jasınan 14 yaki 16 ǵa shıqqansha aralıqtaǵı ómir jolındaǵı ózgerisler qısqasha bayan etilip hár bir jasqa ayrıqsha máni berilip ótiledi. Mısalı, “Shiyrin-Sheker” dástanında mınanday bayanlawlar bar:

Ardaqlı xannıń balları,
Bir yashında birlendi,
Eki yashında túrlendi,
Úsh jasına kelgende,
Ushar qustay talpınıp,
Tórt jasına kelgende,
Tuyǵınday bolıp tarandı... [10, 387]

Bunda tiykarınan perzentdın kem-kemnen ósiw basqıshları milliy xalıqlıq túsiniklerge baylanıstırılıp berilgen. Burınnan soń dástúrli bolıp kiyatırǵan ótiw jaslarına itibar bersek óz aldına ayta qalarlıq ózgesheliklerdın bar ekenligin ańlaymız.

Milliy dástanlarda belgili jasqa kelgende balanıń tań qalarlıq ózgesheliklerge iye bolıw qásiyetlerin bayanlaytuǵın dástúrli motivler de saqlanǵan. Solardıń biri “Alpamıs” dástanında ushırasadı. “Hákimbek jeti jasqa kirdi... Sonda barlıq xalayıq jıynalıp ayttı: Dúnyada bir kem alp ótti, Alpardıń baslıǵı Rústem Dástan edi... Aqırı bul Alpamış alp bolsın. Aqırı Alpamış bek alım bolıp, toqsan alptın biri bolıp, sangá ilinip, alplıq atın kóterip, jeti jasında Alpamış atı qoyıldı. Jeti jasında jaydı kóterip atqanı ushın Alpamış alp atandı” [3, 18]. Bundaǵı kórsetilgen jas balanıń batırılıq sıpatqa ótiw waqtı bolıp belgilendi hám ertedegi áskeriy demokratiyalıq jámiyetdın talaplarına saykes keletuǵın ayırım belgileri menen kórinedi.

Solay eken, qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanların basım kópshiliginde bala tuwılǵannan keyingi islenetuǵın salt-dástúrlar turmıslıq xarakterge iye bolıp keledi. Onda bala tuwılǵannan keyin islenetuǵın barlıq máresimlerge tolıq toqtap ótilmese de, eń tiykarǵı balanıń, yaǵnıy bolajaq batırdıń obrazın ashıp beriw ushın súyinshi soraw, súnnet ettiriw, toy beriw qusaǵan baslı-baslı salt-dástúrlerge kóbirek dıqqat qaratıladı. Bunday salt-dástúrlardıń negizinde islamnan aldınǵı mádeniyatlardıń belgileri de saqlanıp qalınǵan. Bul milliy dástanlarımızdıń tıp saǵası áyyemgi dáwirlerge barıp taqalatıwınan dárek beredi.

Пайдаланылған әдебиетлер:

1. «Алпамыс. Қоблан». Қарақалпақ фольклоры. Бестомлық. I т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.

2. «Шәрьяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. XIII т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981.

3. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

4. «Қоблан» дәстаны. Арзымбет бақсы варианты (Жазып алыўшы Қ.Мақсетов). ӨЗРИАҚҚБ Қолжазбалар фонды. Инв: Р-92.

5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент, 1965.

6. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

7. «Шәрьяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 11-т. – Нөкис: Илим, 2009.

8. «Мәспатша». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 59-т. – Нөкис: Илим, 2013.

9. Пахратдинов Ә.Қ. Киндик шеше менен байланыслы дәстүрлер / «Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх хәм заманагөйлик» атам. илимий-әмелий конференция матер. – Нөкис, 2023.

10. «Шийрин-Шекер». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 42-т. – Нөкис: Илим, 2011.

